

ЕКСКУРСІЇ ЯК МЕТОД ПІДВИЩЕННЯ КУЛЬТУРНО-ПРОФЕСІЙНОГО РІВНЯ УЧИТЕЛЬСТВА В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В статті розглядаються питання організації та проведення екскурсій в середовищі українського учительства на початку ХХ ст., їх роль у підвищенні професійного рівня вчителів і підготовці майбутніх керівників екскурсій.

Ключові слова: екскурсія, вчителі, керівники екскурсій.

На початку ХХ ст. актуальності набуває питання підвищення культурно-освітнього рівня населення. Основна роль в цьому процесі відводилася учительству, на якого покладалось завдання забезпечити певний рівень знань і виховання молоді. В цих умовах в науково-педагогічних колах царської Росії, а також в тій частині України, що входила тоді до складу імперії, розроблялись різні методи зростання культурно-професійного рівня вчителів. Одним з ефективних методів підготовки вчителів стало застосування екскурсій. В історії екскурсійної справи надзвичайно важливо вивчити питання про те, як саме екскурсії сприяли підвищенню культурно-професійного рівня вчителів, підготовці майбутніх керівників екскурсій.

Окремі питання організації та проведення екскурсій для вчителів розглядалися в працях російських та українських педагогів імперської доби А. Белгородського, Н. Арєпєєва, А. Акимова, С. Русової; в роботах сучасних російських та українських дослідників Г. Довженка, Л. Березовської, А. Розсохи. Але загалом ця проблема вивчена ще недостатньо.

Джерельною базою даного дослідження стали архівні документи, що зберігаються в Державному архіві Київської області, Державному архіві м. Києва та опубліковані архівні документи у різних тематичних збірниках. Це дає автору змогу більш детально дослідити вказану проблему.

Метою дослідження є розкриття ролі екскурсій в підвищенні культурно-професійного рівня учительства в Україні на початку ХХ століття.

Науково-педагогічні товариства, що діяли в Україні в кінці ХІХ - на початку ХХ ст.: Педагогічне товариство взаємодопомоги, Фребелевське педагогічне товариство, Товариство народних дитячих садків, Київське обласне педагогічне товариство та ін. ставили собі за мету підтримувати професійний та культурний рівень педагогів, намага-

лися поєднати теорію з практикою. З метою підвищення загальнопедагогічного та культурного рівня учительства ці товариства використовували різні форми науково-просвітницької діяльності.

Піклуючись про підвищення культурно-професійного рівня учительства, українська демократична інтелігенція порушила питання організації екскурсій й для самих вчителів. Так, директор Сумського реального училища А. С. Грицай звертав увагу педагогічної громадськості на той факт, що багато провінційних вчителів за браком коштів нікуди не їздили, «серед них є такі, які не бачили великої річки, ...гори, будь-якої історичної пам'ятки, цікавих представників флори і фауни» [4; с. 148]. На думку С. Ф. Русової, екскурсії мали бути обов'язковими не лише для учнів, а й для учителів. Вона твердила, що екскурсії піднімають настрої учителя і дають йому силу таких цікавих й корисних вражень і відомостей [8; с. 67]. Звертав увагу на важливість екскурсій для викладачів і директор 6-ої київської чоловічої гімназії Д. П. Яновський [2, арк. 5].

З метою підвищення кваліфікації керівників екскурсій з числа вчителів на початку ХХ ст. починають проводитися і педагогічні екскурсії. Так, Кримсько-Кавказький гірський клуб у 1902 р. організував першу навчальну екскурсію до Криму для педагогів Одеського навчального округу. В подальшому клуб неодноразово організовував екскурсії для вчителів.

Педагогічні екскурсії Клубу стали однією з дієвих форм пропаганди екскурсій та туризму в Російській імперії. У наступні роки учасники тих екскурсій прямували до Криму вже з десятками своїх учнів, виконуючи тим самим завдання Клубу «спрямовувати російських туристів могутнім потоком у цей благодатний край» [7; с. 21].

З метою підвищення культурного рівня вчителів педагогічні товариства для своїх членів орга-

нізували різноманітні екскурсії. Так, у 1903 р. до Київського педагогічного товариства взаємної допомоги з проханням організувати екскурсії по Дніпру звернулося Вітебське учительське товариство взаємодопомоги. У 1904 р. Правління Київського педагогічного товариства взаємної допомоги безкоштовно розмістило екскурсантів-педагогів з Харківської губернії в гімназії П. Новицької, а секретар товариства В. Костецький організував кілька екскурсійних маршрутів по Києву та до його околиць [6; с. 133].

Цікаві відгуки про свої враження від перебування в Києві, Одесі, Катеринославі залишила група російських вчителів, які подорожували Україною у 1910 р. за маршрутом № 11 від Московського відділення Російського товариства туристів, зокрема про одеського керівника екскурсій – вчителя одного із міських училищ: «Этот добродушный малорос высказал столько такта и товарищеского единения, что положительно завладел нашими симпатиями» [9; с. 99].

Екскурсії організували також і для народних вчителів, до яких з підозрою ставились царські чиновники, вбачаючи в них потенційних «агітаторів» проти самодержавної влади. Таємне листування між департаментом поліції, губернськими і обласними жандармськими управліннями та охоронними відділеннями свідчить про постійний контроль за народними вчителями. Поліція втручалась під час проведення екскурсій на могилу Т. Шевченка [6; с. 101]. Особливий нагляд здійснювався за екскурсіями членів Товариства народних університетів Петербурга і Товариства технічних знань Москви, іншими громадськими організаціями, які влаштовували екскурсійні поїздки по різних містах імперії, в тому числі й в Україну.

Так, у циркулярі департаменту поліції від 29 червня 1911 р. начальники губернських жандармських управлінь і охоронних відділень зобов'язувались доводити до відома департаменту поліції про всі такі екскурсії і вжити до них заходи.

Спроби проводити екскурсії українською мовою теж викликали підозри у поліції. Так, влітку 1906 р. під час проведення екскурсії для слухачів курсів українознавства, що були влаштовані Всеукраїнською спілкою вчителів і діячів народної освіти по Царському саду, коли керівник екскурсії пояснював історію земної пори, екскурсанти раптом були оточені жандармами. Лише коректні пояснення професора заспокоїли охоронців порядку [6; с. 101].

З метою підвищення культурного рівня учительства, починаючи з 1903 року, земства сприяли організації та проведенню загальноосвітніх учитель-

ських екскурсій [12; с. 59]. Такі екскурсії мали на меті розширювати краєзнавчі знання вчителів.

Земства виділяли кошти на організацію проведення вчительських загальноосвітніх курсів, планом роботи яких передбачалося проведення екскурсій для курсистів. Так, з 603 слухачів вчительських курсів, що відбувалися у 1912 р. в Харкові, 369 осіб користувалися коштами губернських земств, 298 осіб – Харківського земства, 48 осіб – повітових земств [10; с. 11]. На початку ХХ ст. це питання набуває певних організаційних форм, проте залишається здебільшого винятково у формі приватної ініціативи та за власний кошт вчителів.

Передова педагогічна громадськість намагалася поставити екскурсії та батьківщинознавство на службу патріотичних і демократичних традицій виховання населення, в тому числі й учительства.

У 1912 р. Київський навчальний округ організував екскурсії для 600 народних вчителів, кожна група вчителів оглядала святі та інші пам'ятні місця м. Києва протягом 7 днів. Керівниками екскурсій були: педагог-методист, директор народних училищ Т. Г. Лубенець, зав. училищем ім. Терещенка Г. Н. Якубовський і викладач історії другої київської чоловічої гімназії М. В. Пахаревський. Миколу Пахаревського досить часто запрошували для проведення екскурсій по давньому Києву як для учнів, так і для вчителів [1; арк. 3-4 зв.].

Він особисто розробив екскурсійну програму для вчителів, розраховану на 7 днів. Програма мала відповісти на запити морально-релігійного, розумового та естетичного характеру, ознайомити екскурсантів не тільки із славним минулим, а й сьогоденням Києва. М. В. Пахаревський мав досвід в екскурсійній справі, екскурсії з народними вчителями проводив він й у попередні роки. У 1913 р. для вихованців учительських семінарій було влаштовано 8 екскурсій по Києву під керівництвом М. В. Пахаревського.

Величезний інтерес у вчителів викликала Всеросійська виставка 1913 у Києві. Із загального числа екскурсантів Виставки 56% склали учні та вчителі. Серед них була й група вчителів Каменецького земства Подільської губернії, що прибула до Києва і оглядала Всеросійську виставку. Екскурсії для вчителів проводилася й в Одесі. У 1913 р. правління Педагогічного товариства взаємодопомоги влаштувало низку екскурсій для вчителів, а у 1914 р. для вчителів були організовані екскурсії у Вилкове, Кілію, Ізмаїл. Інтерес вчителів до природних об'єктів спонукав їх взяти участь в екскурсіях й на гранітні камено-

ломні в с. Олександрівському Єлизаветградського повіту Херсонської губернії, в Ґрунтовий музей Новоросійського університету.

Проводились екскурсії для вчителів у Криму. У травні 1913 р. севастопольські вчителі під керівництвом П. Д. Гальцева здійснили зоологічну екскурсію в Інкерман, метою якої було ознайомлення екскурсантів з узбережною морською та весняною прісноводною фауною.

Понад 90 вчителів земських шкіл Таврійської губернії на чолі з директором народних училищ Таврійської губернії С. С. Маргаритовим і головою архівної комісії археологом Маркевичем оглядали з екскурсійною метою Севастополь та його околиці. У 1916 р. в екскурсіях, організованих Кримсько-Кавказьким гірським клубом, взяли участь 210 осіб з числа вчителів, що склало 33% від загального числа обслугованих екскурсантів (підрховано автором).

Окрім проведення екскурсій для вчителів науково-педагогічні товариства відкривали педагогічні курси, під час проведення яких в години, вільні від занять, організовувались для курсистів екскурсії, що мали піднімати культурний рівень вчителів й готувати їх для відповідної роботи – керівників екскурсій для учнів.

На перших курсах для народних вчителів в м. Києві, що відбулися у 1907 р., влаштовувались екскурсії з метою ознайомлення з пам'ятками міста та його околиць. В курсах брали участь 200 слухачів, а також 54 вільні слухачі [11; с. 31]. У червні-липні 1911 р. в Полтаві під час проведення загально-просвітницьких учительських курсів відбувалися екскурсії курсистів в місцеві музеї, друкарні, земський кустарний склад, на водогін, електричну станцію, земську черепичню тощо. Всюди пояснення надавали знавці своєї справи. Це свідчить про інтерес слухачів не тільки до пам'яток культури, а й до виробництва, технічних новинок.

Для слухачів київських загальноосвітніх учительських курсів влаштовувались екскурсії та подорожі по Дніпру. Учителі побували у Видубицькому монастирі, де поклали вінок на могилу відомого російського педагога К. Ушинського.

Відбувалися такі курси не лише в Києві. В Одесі у липні 1912 р. слухачі педкурсів для вчителів єврейських народних училищ при Товаристві просвіти між євреями в числі 200 осіб побували на екскурсії в Інкермані. Земські педкурси, що були влаштовані в Одесі в березні 1913 р., також організовували екскурсії для своїх слухачів.

З метою ознайомлення вчителів з історією археології та сакральними пам'ятками Криму для

слухачів учительських курсів при Таврійській дирекції в липні 1913 р. були влаштовані екскурсії в Інкерман, Херсонес, Георгіївський монастир. У цей же рік слухачі харківських педкурсів також здійснювали цікаві екскурсії та подорожі. А слухачі учительських курсів у Гадячі по їх закінченні здійснили екскурсію до Києва, де ознайомились з місцевими пам'ятками. 31 травня 1915 р. курсистки та керівники педкурсів при Вінницькому учительському інституті здійснили екскурсію на могилу М. І. Пирогова в село Вишня.

У 1916 р. слухачі та слухачки педкурсів, організованих у Сімферополі дирекцією народних училищ, здійснили науково-освітні екскурсії в Бахчисарай та його околиці, відвідали природно-історичний музей губернського земства, де пояснення про експонати музею їм надавав викладач географії та природознавства В. Смирнов.

Знайомство з пам'ятками історії, культури, природи, відвідування музеїв і виробничих об'єктів під час таких екскурсій відкривали простір для краєзнавчої роботи вчителів.

На початку ХХ ст. започатковується функціонування перших спеціалізованих курсів з підготовки керівників екскурсій (екскурсоводів). Вони організовувались в різних містах Російської імперії, зокрема й в Україні, і викликали великий інтерес серед вчительського середовища.

Розуміючи, що для подальшого розвитку екскурсійної справи необхідно відповідне число підготовлених керівників екскурсій, правління Кримського гірського клубу з 1902 р. почало підготовку керівників екскурсій з числа шкільних учителів.

Широкий резонанс в суспільстві мала організація і проведення перших у Києві 20-денних курсів з підготовки керівників екскурсій для дітей у природу в квітні-травні 1915 року. Організатором цих курсів був видатний український зоолог, зоогеограф, популяризатор біологічних знань, громадський діяч Володимир Михайлович Артоболевський.

У 1916 р. такі ж самі курси працювали й у Одесі, де ними опікувалися одеські вчені та педагоги. Передові вчені вважали, що для підняття значення екскурсій як навчального засобу важливо налагодити певним чином справу підготовки вчителів-керівників екскурсій. На думку В. В. Акімова, подібна підготовка вчителів мала відбуватися в тих навчальних закладах, звідки виходили майбутні вчителі, але на початку ХХ ст. ця робота ще не була налагоджена відповідним чином, тому мова йшла про відповідну курсову підготовку [3; с. 24].

Цю думку поділяли педагоги-керівники екскурсій, зокрема, викладач петроградської 1-ої гім-

назії А. Белгородський зазначав, що «від керівника вимагається наукова або теоретична підготовка, практичні навички у веденні екскурсій, особисте, безпосереднє знайомство з місцевістю, куди він планує здійснити поїздку з учнями» [5; с. 38].

На початку ХХ ст. питання підготовки екскурсійних кадрів стали все на часі, їм починають надавати більше уваги. Це було продиктовано тим, що екскурсії в системі середньошкільної освіти набувають широкого застосування і виникає потреба в залученні до екскурсійної роботи кваліфікованих кадрів викладачів-екскурсоводів.

Таким чином, на початку ХХ ст. екскурсії для вчителів відіграли важливу роль у підвищенні загальнопедагогічного та культурного рівня учительства. Ці екскурсії були різноманітними за спряму-

ванням, вони охоплювали всі галузі життя, історію, природу, промисловість, торкалися різних регіонів України. Вчителі-екскурсанти знайомилися з усіма сферами тогочасного життя суспільства. Це розширювало їх світогляд, вони ставали більш освіченими, набували певних краєзнавчих знань про історію, побут, культуру свого народу. З іншого боку, вчителі набували й досвіду проведення екскурсій, готувались до самостійної екскурсійної роботи з своїми учнями-вихованцями. Організація та проведення екскурсій для сучасних педагогів залишається актуальною і в наш час. Тому досвід, набутий попередніми поколіннями організаторів і керівників екскурсій для вчителів, може стати в нагоді нинішнім працівникам екскурсійної сфери в Україні.

Джерела та література

1. Державний архів Київської області, ф. 347, Оп. 1, спр. 2503.
2. Державний архів у м. Києві, ф. 182, оп. 1, спр. 171: Об екскурсиях учеников гимназии 1911-1913 гг. – 13 арк.
3. Акимов В. В. Постановка учебного дела в земских школах / В. В. Акимов // ЖМНП. - Петроград: Сенатская типография, 1916.
4. Арепьев Н. Организация общеобразовательных экскурсий в средней школе / Н. Арепьев // Вестник воспитания. – М.: Типография И. Н. Кушнерев и К°, 1901. – С. 134-148.
5. Белгородский А. Ученические экскурсии (краткий исторический очерк, значение и организация) / А. Белгородский. – Петроград: Издательство Н. П. Карбасникова, 1916. – 91 с.
6. Березовська Л. Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) / Л. Д. Березовська. – К.: Молодь, 1999. – 191 с.
7. Долженко Г. П. Экскурсионное дело / Г. П. Долженко. – Р/Д- Москва: ИКЦ «Март», 2001. – 304 с.
8. Русова С. Ф. Шкільні екскурсії та їх значення / С. Ф. Русова: Світло, квітень 1911.
9. Образовательные экскурсии по России: Сборник-отчет за 1910г. – М.: Типография Л. В. Пожидаевой, 1911. – 128 с.
10. Харьковское губернское земство. Отчет по организации учительских общеобразовательных курсов в 1912 г. (29 мая – 1 июня). – Харьков: Изд-во «Печатня С. П. Яковлева», 1912/. – 18 с.
11. Циркуляр по управлению народными училищами. Приложение к «Циркуляру по управлению Киевским учебным округом». – К.: Тип. Н. Кушнерев и К°, 1907. - № 2.
12. Чарнолуцкий В. Земство и народное образование / В. Чарнолуцкий. – СПб: Тип. М. А. Александрова, 1910. – 345 с.

Светлана Грибанова

Екскурсії як метод підвищення культурно-професійного рівня учительства в Україні в началі ХХ ст.

В статті розглядаються питання організації та проведення екскурсій в середі українського учительства в началі ХХ ст., їх роль в підвищенні професійного рівня учителів і підготовці майбутніх керівників екскурсій.

Ключевые слова: екскурсія, учителя, керівники екскурсій.

Svetlana Grybanova

Excursions as Method of Rising Cultural-Professional Level of Teachers in Ukraine at the Beginning of the XXth Century

The article deals with the questions of arranging and performing excursions among Ukrainian Teachers' communities at the beginning of the XXth Century. The role in rising professional level of teachers and the training of future excursion guides are under consideration.

Key words: excursion, teachers, excursion guides.